

УДК 111.6:27-9:378.4(477-25)

DOI: 10.18523/2617-1678.2025.16.75-85

Головащенко С. І.

<http://orcid.org/0000-0003-3416-6140>

**ГОСПОДАРСЬКА ЕТИКА У СВІТОГЛЯДНОМУ КОНТЕКСТІ:
ВСТУП. ЧАСТИНА І. ПРАЦЯ ЯК МЕТАПРОБЛЕМА
ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ
(Матеріали до курсу «Релігійні етоси господарювання
та підприємництва»)**

Стаття містить матеріали до вступної частини авторського курсу, присвяченого взаємодії релігійного та економічного аспектів буття людини і впливам духовних чинників на її господарську діяльність. Висвітлено сутність господарювання та відповідних форм виробничої праці як визначальних ознак існування Homo sapiens, зумовлених потребою в ресурсах для забезпечення надвисокої енергетики роботи нервової системи, притаманної людині цього виду. Револьюційний перехід від спонтанної взаємодії з довкіллям до економічно організованого виробництва, розвинений в індустріальних та постіндустріальних формах, забезпечив перспективи не лише виживання, а й практично необмеженого розширеного відтворення людства. Завдяки виробництву людина створила унікальний спосіб взаємодії з природою, що перетворює навколишнє середовище на частину культури. На прикладі кількох кейсів показано, як господарська діяльність знижує рівень ентропії у локальних системах, підвищуючи їхню організацію. Праця виступає не лише як фізичний процес, а й як духовна практика — засіб самоперетворення людини та вдосконалення світу. Таким чином, праця є актом злиття матеріального та ідеального; вона є унікальною формою взаємодії людини з природою, що має як матеріальний, так і духовний виміри. Праця має амбівалентну природу: забезпечуючи матеріальне виживання, вона формує внутрішній, ідеальний світ людини. Ця подвійність робить працю «метапроблемою» людського існування, що об'єднує економічні, соціальні, етичні та релігійні виміри. У різних культурах формувалися, релігійно та морально обґрунтовувалися власні уявлення про працю та господарську діяльність. Так виникли «етоси праці й господарювання» — універсальні по суті, але реалізовані по-різному залежно від історичних і культурних умов. Цим забезпечується стала актуальність вивчення цього предмета.

Ключові слова: релігієзнавство, історія релігії, релігія та економіка, методика викладання, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Вступ

Цим текстом започатковуємо цикл публікацій, які міститимуть навчальні матеріали, створені на основі лекційної частини авторського курсу «Релігійні етоси господарювання та підприємництва» (Головащенко, 2023). Викладання цього предмета, яке ми започаткува-

ли на факультеті гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» кілька років тому, поступово розвивається. Необхідність, а також потенціал цього розвитку зумовлені кількома обставинами; значимо найважливіші.

По-перше, ця дисципліна продовжує та розвиває певні ключові аспекти загального

могилянського курсу «Релігієзнавство» (Головащенко, 2025), пов'язані насамперед із розглядом «людини релігійної» у різноманітних аспектах її соціального, культурного та духовного буття. Тож виявлення і зіставлення метафізичних, екзистенційних та історичних траєкторій розвитку й взаємодії «людини релігійної» та «людини економічної» є безперечно цікавим та може бути продуктивним. Адже воно здатне зміцнити філософсько-гуманітарну складову процесу опанування цілої низки університетських дисциплін як економічного, так і соціального циклу. Цим, власне, визначається і предмет нашого авторського курсу.

По-друге, доводиться визнати, що ініціатива викладання цього курсу навряд чи репрезентує якесь масове явище у просторі вітчизняної вищої освіти — як гуманітарної, так і економічної. Навпаки, констатуємо, що на загальноукраїнському рівні стали відомими лише поодинокі приклади впровадження до університетського викладання курсів подібного роду. Це, до речі, відбилося і в пошуках базового підручника для нашого курсу в НаУКМА — хоча це ускладнення нам, бодай тимчасово, вдалося подолати (Тимчик, 2014).

Подібною є ситуація і загалом із підбором релевантної літератури, придатної для опанування нашої дисципліни. Насамперед це стосується джерел вітчизняних — створених тут, або бодай перекладених, — особливо «свіжих», виданих, принаймні, протягом останнього десятиліття. При цьому варто зазначити, що раніше, десь ще з 1990-х років, коли тут було легалізовано релігійно-богословську візію економічного життя або ж бізнес-практик, ситуація видавалася спочатку оптимістичнішою. Зокрема, з'являлися відповідні книжки (часом перекладені українською), що репрезентували в основному апологетичні позиції тих чи інших західних християнських конфесій (див., напр.: Чировський, 1994; Hobgood, 1991; Barnett, 2015).

Із теперішніх публікацій, окрім уже згаданого вище підручника (Тимчик, 2014), відзначимо появу саме на шпальтах могилянського наукового видання релевантної публікації, яка висвітлює культурно-символічні (почасти й метафізичні) аспекти осмислення господарського буття людини європейського Середньовіччя (Сватко, 2024). Ми свого часу також спробували окреслити перспективи осмислення різних конфесійних етосів gospodar-

ської поведінки українців у контексті нашого цивілізаційного вибору (Головащенко, 2014).

Коло ж релевантної та актуальної літератури з конкретних питань осмислення економічного життя релігійними традиціями світу (особливо у зв'язку з остаточним переходом на використання в НаУКМА навчальної літератури робочими мовами) саме нині поступово увиразнюється в процесі викладання курсу. Це як іноземні, так і вітчизняні джерела, які вводять студентів у контекст далекосхідних традицій Азії (див., напр.: Восьний, 2010, 2012a; Nguyen & Stajcic, 2006), а також авраамічних релігій (див., напр.: Восьний & Восьна, 2011; Восьний, 2012b; Вебер, 1994).

Зазначене вище переконує у необхідності створення локалізованого для задоволення саме могилянських потреб навчального посібника (можливо, короткого курсу лекцій), який би доповнив уже наявну джерельну базу для опанування цієї дисципліни. Власне, початком цієї справи і стане пропонований матеріал, де буде представлено вступну лекцію до нашого курсу.

Маємо мету розглянути у цій лекції кілька питань, що ініціюють загальну лекційну частину. Досягатимемо цього, послідовно розглядаючи та обґрунтовуючи:

- «природженість» праці та господарювання людському буттю як життєво необхідної практики, їх укоріненість до природи людини нашого виду;
- духовно-практичний характер господарської взаємодії людства з навколишнім світом, що зумовлює вирішальну роль ідеальної мотивації та етичної регуляції;
- надзвичайно важливу роль релігії як інституційного носія морально-етичної регуляції, у т. ч. господарської діяльності;
- актуальність осмислення взаємодії економічного та релігійного начал людського буття.

Саме таким змістом зумовлено структуру основної частини цієї вступної лекції. У висновках коротко підберемо підсумки та стисло окреслимо перспективи й тенденції дальшого осмислення предмета цього курсу.

Основна частина

Преамбула: Людина в точці перетину сакрального та господарського. У цій лекції ми поринаємо в складну й водночас надзви-

чайно захопливу царину — у простір взаємодії людини як істоти релігійної (*homo religiosus*) та людини як істоти економічної (*homo economicus*). Підкреслимо, що праця й господарська діяльність — це не просто сукупність дій із добування ресурсів. Це — одна з базових ознак, які сутнісно визначають *Homo sapiens* як окремий біологічно-соціальний феномен. Праця й господарювання розуміються не (або не лише) як утилітарна функція соціуму, а як сама суть людської природи. *Homo sapiens* — це істота, для якої трудова діяльність є способом не лише здобуття засобів існування, а й формування самого її буття.

Онтологія праці: енерговитрати мислення та потреба у виробництві. Із самого початку варто звернутися до онтологічного підґрунтя людської економічної активності. Праця й господарська, економічна діяльність становлять не лише природну ознаку *Homo sapiens*, а й фундаментальний вияв її унікальності серед усіх живих істот. Саме здатність до праці в організованому, вмотивованому, цілеспрямованому сенсі стала вирішальним чинником еволюції людини як біосоціального явища. Високий рівень енерговитрат на підтримання функцій центральної нервової системи, що є матеріальним субстратом людської свідомості, мислення та мови, сформував потребу у трудовій діяльності як інструменті забезпечення життєдіяльності.

Отже, трудова діяльність викликана дуже специфічною необхідністю забезпечення природного існування людини як живої істоти, її органіки — насамперед людської вищої нервової системи. Адже саме вона є матеріальним субстратом для унікальної організації свідомості, розуму та мислення, які вкупі із здатністю промовляти, комунікувати за допомогою слова відрізняють людину нашого виду з-поміж усіх інших живих істот.

Тож сапієнтна людина мусить працювати заради забезпечення необхідного ресурсу для підтримання надвисокої енергетики роботи власної нервової системи, що забезпечує активність свідомості, розуму та мислення. І цей «надлишковий» (із погляду тваринного існування) енергетичний ресурс людина забезпечує собі за допомогою праці. Причому не аби якої праці (бо рід *Homo* в цілому, у різних своїх видах, із працею як такою знайомий був протягом сотень тисяч років), а спеціально

зумовленої, вмотивованої та організованої. Як і чому так сталося?

Річ у тім, що найперша проблема, яка колись, десятки тисяч років тому виникла, полягала у тому, що природа (саме «натура» як така) не здатна спонтанно забезпечити підвищені енергетичні запити людини нашого виду. Людина не може здобути цей ресурс за допомогою збирання чи полювання. Палеонтологія свідчить, що спробами забезпечити такий ресурс начебто спонтанно, просто беручи з природи необхідні засоби для існування, люди нашого виду ще в доісторичні часи спричинили на цій планеті кілька глобальних вимирань тварин, коли зникли десятки, а то й сотні видів.

Так, людина у ті давні часи ще не в змозі була зрівнятися у своїй «екологічній катастрофічності» з космічними процесами та геологічною активністю — але вона здавна стоїть на почесному другому місці після цих стихій. Саме первісні люди нашого виду започаткували винищення природи, винищення десятків і сотень видів тварин — попросту їх поїдаючи. Спонтанне відновлення природи значно ускладнювалося за цих умов. Екологічна криза означала для людей кризу ресурсну, загрозливу для їхнього виживання та розвитку.

І от сталося так, що якісь, умовно кажучи, соціальні мутації (можливо, на чийсь погляд, навіть «девіації» соціальної поведінки) свого часу, ще у доісторичну епоху, виявилися корисними, ефективними — саме в умовах тодішніх екологічних криз, криз ресурсних. І як такі ці мутації-девіації закріплювалися — закріплювалися набагато швидше, ніж корисні мутації в системі натурального добору. Бо добір тут був уже соціальний, культурний, в умовах комунікації, в умовах формування колективного інтелекту — коли людина вже через первісні форми культури здатна була достатньо ефективно транслювати, поширювати й закріплювати корисний досвід.

А що ж це були за відхилення від первісної, спонтанної «збиральницької» (або навіть «підбиральницької») поведінки? Це були відхилення, які згодом призвели до революційного переходу (на кшталт ароморфозу в біології) від «праці збирання» до «праці вироблення», до «економіки виробництва». Від полювання — через приручення й контрольоване розмноження деяких видів тварин — до тваринництва і скотарства, і від збирання дикої

рослинної сировини — через елементарне, спонтанне рослинництво — до справжнього землеробства (різницю ми далі в нашому курсі ще проаналізуємо).

Тож надлишкова енергетична вартість існування *Homo sapiens* потребувала трансформації взаємодії з навколишнім середовищем — від епізодичного збирання ресурсів до їх цілеспрямованого виробництва. Ця культурна революція реалізувалася в межах неолітичного зрушення, коли спонтанна праця збирання поступилася місцем свідомому виробництву: землеробству, тваринництву, скотарству.

Такі зміни означали не лише перехід до господарського типу діяльності, а й виникнення таких нових типів суспільної організації, які відіграли роль своєрідних «соціальних ароморфозів»¹. Ці якісні зміни супроводжувалися радикальним підвищенням рівня складності суспільних відносин, виробництва, комунікацій і, зрештою, виживаності та розвитку людства. Бувши ефективними в умовах екологічних криз, вони швидко закріплювалися не біологічним, а соціокультурним добром. Людина почала вчитися транслювати й накопичувати досвід у межах колективного інтелекту, створюючи підвалини для формування складних соціальних утворень.

Тож у доісторичні часи виявилися ефективними нові форми соціальної поведінки — своєрідні «мутації» культури, що дали змогу не лише пристосовуватися, а й змінювати структуру природного середовища. Збирання й добування перетворилися на продуктивну діяльність. Цей перехід від простого споживання до виробництва став ключовою точкою культурно-господарської «неолітичної революції».

Економіка як організована «розбудова буття». «Культура» vs «натура»: антиентропійний ефект культурної трансформації природи. Необхідність отримання надлишкового ресурсу, досі «невідомого натурі» (дозволю тут собі таку трохи гілозоїстичну чи аніматистичну метафору), зумовила перехід до

системної праці, яка формально не виникає в природному середовищі самочинно, а потребує вольових зусиль, планування і трансформації реальності. Саме завдяки розвиткові нових форм взаємодії із довкіллям — форм, що полягали у виробництві, — людина змогла не лише підтримувати життя, а й забезпечити його розширене відтворення, у якому нині не знає меж. «Економіка», «господарство», «виробництво» — категорії, які застосовуємо для означення специфічним чином організованої і оснащеної людської праці, яка відрізняється від усякого спонтанного втручання в природу, від усякої спонтанної взаємодії з природою. Сутність економіки як виробництва полягає в організації діяльності, яка знижує ентропію — підвищує рівень впорядкованості природних систем. Це врешті-решт і забезпечує не лише підтримку життя, а й його розширене відтворення.

Праця як «роблення» нового, як «виробництво», організована як «господарство», як «економіка», завжди є такою «трансформацією», коли рівень організації будь-яких систем постійно зростає. Відповідно, рівень ентропії не зростає, а навпаки, знижується. Інша річ, що за загальним законом збереження енергії «десь» рівень ентропії постійно збільшується. Це трохи інше питання. Але саме у «нашому» секторі взаємодії з реальністю людина, людство за рахунок праці, господарської діяльності здатна підвищувати рівень організації усіх природних систем. Уже зазначеним безпосереднім корисним для людини наслідком стало розширене відтворення, аж до того, що натеper у нас на планеті майже не залишилося т. зв. *натури*.

І дослідники, представники природничих наук, яким «натура» начебто була би й потрібна для розвитку власних дисциплін, постійно б'ються у пошуках останніх фрагментів цієї «натури». Водночас ті самі природничі науки вже доволі давно досліджують фізичні, хімічні, біологічні процеси, які відбуваються вже не на тлі «натури», а на тлі природи, перетвореної людиною, окультуреної. Ось кілька прикладів, або ж «кейсів».

Ви може чути, що нині за кількістю особин тварин на нашій планеті переважають свійські, домашні тварини; так званих диких тварин кількісно набагато менше. Тож біомаса свійських тварин на порядки перебільшує біомасу «диких». Я тут маю на увазі багатоклі-

¹ Хоча термін «ароморфоз» походить із біології і описує якісні й часом стрибкоподібні еволюційні зміни організмів, його метафоричне використання в соціальних та гуманітарних науках є поширеним явищем. Тож і ми вважаємо цілком коректним застосовувати це поняття як метафору для позначення значних еволюційних і навіть революційних перетворень у соціальному чи економічному житті. Тут ця метафора підкреслює ідею якісного стрибка, підвищення рівня організації та розширення можливостей.

тинні організми. Бо, якщо брати, скажімо мікроорганізми, то біомаса бактерій і грибів, звісно, переважає. Але й тут бачимо: більша частина бактерій і грибів теж є культурними.

І ми тут добре спостерігаємо, наприклад, різницю в рівнях ентропії, про яку щойно було сказано, — підвищення рівня організації систем. Так, біомаса свійських тварин переважає, але кількість видів домашніх тварин на порядки є меншою, ніж розмаїття дикої тваринної багатоманітності. Тобто з боку такої багатоманітності триває процес деградації. А це означає, що рівень організації системи зростає. Хоча видовий склад скорочується, загальна біомаса зростає. Зменшення біорізноманіття, але водночас — зростання енергетичної концентрації. Кількість видів зменшується, але потуга біологічної маси зростає. Це означає підвищення рівня організації цієї системи. І це є наслідком саме господарської діяльності. Аналогічний приклад маємо і з рослинами. Так само, зростає біомаса, але кількість видів зменшується. Більшість видів, що залишаються, є видами або «домашніми», які входять до сфери рослинництва, частини землеробства, або просто колишніми дикими, які тепер культивуються і поширюються вже штучним, культурним способом. Ці процеси ми часто навіть не помічаємо.

Звідси, наприклад, алармизм виникає у суспільній свідомості: ніби врешті-решт на Землі залишаться кілька десятків видів тварин чи рослин — і то свійських. Якщо вже говорити про майбутнє, ми тут маємо зважати на дуже багато чинників, які враховують, по-перше, намічені тенденції (про одну з них ми тепер і говоримо). А по-друге, ми матимемо знати, на що люди готові будуть, щоб реалізувати ту чи ту тенденцію. І яку готовність саме буде втілено в життя, і за яку версію розвитку подій люди, власне, і заплатять найбільшу ціну. Можливо, ці алармійні прогнози справдяться, а можливо, що ні. Але у будь-якому випадку ми констатуємо дуже цікаву тенденцію: людина трансформує свою взаємодію з природою, перетворюючи саму «натуру» на частину «світу людини» — на частину «культури».

Запропоную тут доволі цікавий кейс з історії нашої цивілізації — для розваги, але й для повчання. Відомо, що у Середні віки у Європі теж трапилося кілька локальних екологічних криз чи навіть катастроф, які були спричинені винищенням лісів. По всій Європі — і в горах,

і на рівнинах — майже усі ліси були зведені на деревне вугілля. Багато країн навіть досі ще не відновили цей ресурс. Це було ще перед тим, як почали розробляти копальні бурого чи кам'яного вугілля. А куди йшло? На бурхливий розвиток металургії, для якої було потрібне деревне вугілля. Ви чули, що Середньовіччя активно працювало з металом: зброя, знаряддя праці. І працювали, і воювали багато. А катастрофічні наслідки буди пов'язані з супутніми щодо вигублення дерев процесами: ерозією ґрунтів, зникненням води, бо це пов'язано між собою.

Ось чому нині у Європі до води ставляться так акуратно: економлять. Це наслідок колишніх — уже культурних, уведених жорсткою, навіть жорстокою політичною волею, зусиль для відновлення цього ресурсу. А що за зусилля? Люди знову-таки часто з політичної ініціативи тодішніх володарів насаджували ліси. І на сьогодні більша частина Європа покрита лісами, яким кілька сотень років: 500, 400, 300, а то й менше. Тобто більшість лісів там насажені людьми. Сьогодні вони здаються «натуральними». Але, не будучи цілковито такими, вони все-ж таки є «природними» — як компонент світу, «природженого» людині, а отже світу окультуреного, світу, який є продуктом взаємодії з людиною через працю, через виробництво.

Цікаво спостерігати відмінність такого «культурного» лісу від лісу дикого, «натурального». Коли ви їдете повз такий ліс (потягом або автовою), він вирізняється рівнем ентропії, рівнем організації. Проминаючи такий штучний ліс, ви, якщо придивитесь, можете побачити рядність дерев — хоч би яким він був на перший погляд натуральним. Структурна впорядкованість, рядність, ритм посадки і є свідченням того, що колись цей ліс насадили.

Праця як духовна практика: між матерією і трансцендентністю. Отже, лише людина здатна працювати (саме в сенсі «виробляти»), і саме тому її земне існування пов'язане з безперервним процесом виробництва — і економікою-господарюванням як його організаційно-інституційною стороною. Зазначимо тут, що в деяких священних писаннях, наприклад у Біблії, це підкріплено сакраментальним чином — образом прокляття. Мотивація до людської праці формулюється скоріше як стимул — через прокляття: «Проклята через

тебе земля! Ти в скорботі будеш їсти від неї всі дні свого життя... У поті свого лица ти їсти-меш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий», — говорить Господь першим людям — вигнанцям з Едемського саду (Бут. 3:17–19). Вважаємо це не випадковим. Енергетична перевантаженість, «надмірність» чисто людського впливу на природу, чисто людського імпульсу взаємодії з «натурою», здається, тут є виявленою у так само енергетично перевантажений, надмірний (але вже ідеально) метафорі прокляття.

Отже, на праці лежить особлива, своєрідна печатка людського. Але людського колективного, суб'єктом якого є усе людство, де кожен індивід завжди діє у спільноті, перетворюючись на соціальну особистість (не плутати з особистістю біологічною, то дещо інше). Соціальна особистість народжується лише у громаді, в процесі комунікації, прилучення індивіда до колективного інтелекту, який, своєю чергою, є унікальним носієм і ретранслятором вселюдського культурного досвіду. Це визначає внутрішню якість будь-якої людської праці, її природу. Про певні особливості цієї природи, де ідеальне взаємодіє з матеріальним, ми далі теж поговоримо у наступних лекціях.

З огляду на такий суперечливий характер праці як суто людського способу взаємодії з природою-«натурою» безперервно постають нові запитання. Постійно породжуються як сподівання, так і побоювання. З одного боку, саме у праці й завдяки праці щоденно розбудовуються самі засади людського буття. Бо ж саме у праці людина в принципі набуває саму себе. Вона, працюючи, не лише змінює навколишнє середовище, не лише трансформує власне своє оточення, свою спільноту. Працюючи, людина також і індивідуально вдосконалюється: відбувається навчання, розвиток здатностей, реалізація уроджених потенцій. У такий перетворювальний активності відбувається вихід за межі власного «Я», відбувається самовдосконалення, самоперевершення.

Тут маємо зафіксувати нашу увагу на достатньо парадоксальному і часом майже непомітному аспекті нашої розмови. А саме: праця теж здатна виступати як своєрідна і дуже важлива духовна практика. Ми на курсі релігієзнавства колись зазначали, що поняття «духовності», «духовних практик» за давніми звичками донині прив'язується до якихось дуже

релігійно оформлених речей. Духовність зводиться лише до певного виду практик і часто шукається десь у полі релігійної аскези, молитов, медитацій тощо. Це є стереотипом традиційним і постійно закріплюваним ідеологами усіх відомих нам організованих релігій.

Ми ж маємо звернути увагу ще на один важливий аспект самого феномену «духовності». А саме на те, що кожен момент взаємодії людини з навколишнім середовищем, у якому вона за власною волею і осмислено трансформує власну свідомість, виходить за межі власного «Я», усвідомлює, що її самотрансформація є засобом трансформації навколишньої реальності, — скрізь отакий усвідомлений і добровільно-самочинний процес перетворення власної свідомості, світобачення заради перетворення світу справді і є «духовною практикою». Адже він реалізує духовно-практичні засади взаємодії людини (людства) з навколишнім світом. Взаємодії, де внутрішнє маніфестується через зовнішнє, де усяка дія породжена усвідомленням потреби, мотивом, бажанням, цілепокладанням, плануванням, пошуком засобів реалізації планів і врешті-решт, практичною реалізацією. Увесь цей цикл є актом духовно-практичного освоєння реальності.

Отже, у нас і праця може виступати як духовна практика. Ось чому нас зовсім не має дивувати, що й інші види духовної практики органічно взаємодіють з людською працею, органічно передбачають працю і вплітаються у працю. Адже ми ніколи не говоримо про якісь особливі, ізольовані один від одного, види людської діяльності; людська діяльність певною мірою є тотальною — і ми лише аналізом, лише «теорією», тобто спогляданням, можемо вичленити окремі аспекти. Саме у цій цілісності ми з вами і будемо відшукувати єдність релігійного і економічного — у цій «тотально духовній» трудовій практиці.

Амбівалентність трудової мотивації: між виживанням і покликанням. Чи існує вихід із «сансари»? Перед цим мали ми нібито такий собі «онтологічний панегірик» людській праці, виробництву, економіці. Але водночас процес праці як виробництва запускає протилежні за знаком процеси, які здатні привести до самознищення людини і людства. Насамперед, через виснаження і знищення ресурсної бази для власної економічної діяльності. Це

почалося, як уже говорилося, не сьогодні, не учора чи позавчора, а десятки тисяч років тому. І призводило до жахливих наслідків — аж допоки людство не знаходило нових можливостей якось опановувати катастрофи.

Але людину цей «півень» клював своєрідно: спочатку природа, навколишнє середовище, сама «натура» починала на людську деструктивну діяльність в освоєнні земних ресурсів у різний спосіб реагувати. Принаймні, людям так здавалося, та й досі здається, що це усвідомлені й навіть осмислені реакції на нашу інвазію — ніби природа сама виступає як свідомо жива «сила», або навіть «істота». Відповідно, тут повсякчас оживають моделі традиційно релігійного осмислення еволюції космосу, землі, людства — у термінах різних форм «космізму», «анімаїзму», «пантеїзму» тощо. Тож про такий вимір актуальності релігійних моделей осмислення еволюції природи і людства не маємо забувати.

Відповідно, праця, будучи отакою людською «метапроблемою», створює ніби центр усіх інших людських проблем — проблем індивідуальних, колективних, суспільних. Так, становище людини у сьогоднішній реальності потребує розкриття нових значень людської праці, формулювання нових ідей, мотивів, завдань. Це завдання стає актуальним для кожної людини та кожної спільноти — і для усього людства. Слід так само пам'ятати про те, що праця, яка становить стрижень людського існування у цій реальності, людської взаємодії із навколишнім середовищем, є своєрідно амбівалентною. Тобто вона є подвійно зумовленою. Першим мотивом цієї зумовленості є нібито такий вимушений, економічний, «матеріальний», який ззовні спонукає людей забезпечувати своє виживання. Але оскільки людина, власне, зовсім не спонтанно взаємодіє з навколишнім середовищем, але духовно-практично, — то існує і другий мотив. Він є «ідеальним», внутрішнім стимулом до активності. І ми цей ідеальний мотив можемо розглядати вже у термінах етичних, моральних, релігійних — і філософських, врешті-решт. Це, власне, є пошуком «смыслу» трудової діяльності для людей.

У процесі розвитку взаємодії цих двох мотивів формується більш чи менш стійке уявлення про працю як про обов'язково ідеально вмотивовану, етично осмислену діяльність. Діяльність, де корінною проблемою є питан-

ня: заради чого працює людина? Тільки заради того, щоб забезпечувати фізичне виживання та існування, тобто «заради хліба»? Нагадаю: не варто недооцінювати роль «хліба»: сам він і є необхідною підставою забезпечення згаданого вже енергетичного ресурсу для надлишково енерговитратного функціонування найпотужнішої у цьому світі людської вищої нервової системи, яка на цих засадах потім здатна далі шукати найбільших для себе подразників. Якщо теоретично споглянути на це як на «замкнений» на собі процес — чи не є це справжньою «сансарою»? Адже позірно нібито маємо постійний і безкінечний процес: їмо для того, щоб енергетично забезпечити надпотужні зусилля для праці, — і потім тяжко працюємо для того, щоб їсти. І тоді в рамках цієї «сансаричної» моделі може постати запитання: чи саме отака людська взаємодія з природою — чи не є вона справді якоюсь «карою» чи «прокляттям»? Або ж із цієї «сансари» існує якийсь вихід? І праця не завжди є прокляттям — а здатна бути «покликанням», або «благом»?

Актуальність дослідження релігійних мотивів трудової і господарської поведінки. Достатньо рано усвідомлене ставлення до праці як до основи усього земного існування людини почало вимагати формування загальних уявлень про світ, про його влаштування, у тому числі про трансцендентні виміри цього світу. Тож усі релігії, філософські вчення, політичні ідеології, етичні системи обов'язково передбачали трактування ставлення людини до праці — на підставі загальних уявлень про світ, про богів (чи Бога) та про людину. А ці уявлення формували ідеальну мотивацію людини як суб'єкта, який господарює. Цей суб'єкт мислився і як колективний, і як індивідуальний.

Будь-яка історична доба, будь-який культурний локус формували власні уявлення про «людину економічну», «людину господарську». А «людина економічна» у будь-якій локальній культурі поставала і в релігійних вимірах — поставала як конкретний духовно-практичний тип — в усій складності і багатоманітності своєї ідеальної мотивації. Де «онтологія» та «гносеологія» як уявлення про світ, картина світу взаємодіяли з «психологією» як переживанням потреб, насамперед, визначених тілесною організацією, — і далі

взаємодіяли з «етикою» як концентрованими ідеальними регулятивами людської діяльності.

Так формувалися так звані етоси праці і господарювання, або ж «трудові етики». Вони інтегрувалися до конкретних релігійних систем і мали завжди не менше значення для розвитку суспільства та особистості, ніж матеріальні мотиви економічної діяльності. Як і матеріальні мотиви, вони мали і мають універсальний характер. Кожна епоха мала свій тип уявлень про «людину економічну», про економіку як сукупність інституцій, методів, спрямованих на планомірне, тривале й гарантоване задоволення базових (і не лише) людських потреб, які давали змогу індивіду та спільноті розвиватися. І це були потреби не лише тілесні, матеріальні, а й ідеальні. У цій системі потреб людина виступала не лише як автомат, рухомий лише егоїзмом, розрахунком на вигоду й користь. Її мотивація до праці є складнішою, і на неї визначально впливає панівне у кожену добу уявлення про світ. А оскільки ядром світогляду тисячоліттями була релігія, то, відповідно, маємо уважно поставитися до ролі релігійного чинника такої мотивації.

Ми про це говоримо не лише як про щось минуле — ми говоримо про актуальну постановку питання. Усяке господарювання — це результат цілої низки етапів (аспектів) духовно-практичної діяльності, про що вже йшлося. І як таке, воно містить у собі ідеальний мотив, у тому числі мотив релігійно-етичний. Тож і зростає значення релігійно зумовленого етосу праці та господарювання. Актуальність тут полягає у тому, що кожна доба і кожне суспільство для себе мало і могло би поставити запитання: чи має воно таку трудову етику, спираючись на яку зможе розвивати економіку заради розвитку кожної людини та усієї спільноти? І чи мало воно такі етоси колись? Тобто чи може воно в цьому спиратися на породжену власними зусиллями традицію? Чи воно мусять звертатися до інших культур, йти шляхом запозичень? Наше суспільство так само має і може запитувати про таке, звертаючись і до власного минулого, і до власного тепер.

І ми тут розглядаємо в такому разі етику праці, етику господарювання як систему, закріплену в певних текстах, нормах та інститутах ставлення людей до праці, яке проявлене у комплексі моральних принципів, цінностей та норм, втілюється у категоріях і зразках культури і проявлене врешті-решт, в людській пове-

дінці у сфері праці та господарювання. Адже ідеальне завжди маніфестоване у матеріальному — про єдність «духовного» й «практичного» ми вже вище говорили. У цьому контексті образ праці, образ різних аспектів господарювання, образи «багатства», «блага», «власності» існують у кожній релігійній та етичній системі. Це є одним із кількох найважливіших чинників, які визначають динаміку розвитку тієї чи іншої цивілізації. Релігійні аспекти економічного осмислення розвитку людства, які базувалися на настановах різних релігійних традицій, протягом тривалого часу лишалися поза фокусом дослідницької рефлексії та, відповідно, поза фокусом викладання. І ми мусимо зауважити, що дуже небагато університетів пропонують досвід подібного спрямування. Серед них наш; тут вам справді трохи поталанило.

Висновки

У цій лекції розглянуто низку питань, що ініціюють проблематику цілої лекційної частини дисципліни «Релігійні етоси господарювання та підприємництва». Зокрема, послідовно обґрунтовані: життєва необхідність праці та господарювання для виживання та розвитку людини нашого виду; духовно-практичний характер господарської взаємодії людства з навколишнім світом, що зумовлює вирішальну роль ідеальної мотивації та етичної регуляції; важлива роль релігії як їх інституційного носія; отже, актуальність осмислення взаємодії економічної та релігійної засад людського буття. Далі пропонуємо наші висновки у більш розгорнутому вигляді.

Праця, зокрема в її виробничо-економічному вимірі, є наслідком унікальної природної організації *Homo sapiens*, чия надпотужна нервова активність потребує надмірного, порівняно з іншими живими істотами, енергетичного забезпечення. На ранніх етапах своєї історії людство намагалося отримати ресурси безпосередньо з природи. Проте така модель взаємодії швидко призвела до екологічних катастроф, на кшталт засвідченого палеонтологією вимирання цілих груп фауни. Людина нашого виду впливала на довкілля із масштабістю, майже зіставною з космічними та геологічними стихіями. З її потенціями експансії вона об'єктивно не могла задовольнити свої ресурсні потреби суто спонтанно, збиранням

чи мисливством. Необхідність отримання надлишкового ресурсу зумовила перехід до системної праці, яка формально не виникає в природному середовищі самочинно, а потребує вольових зусиль, планування і трансформації реальності.

Тож ще в доісторичні часи виявилися ефективними нові форми соціальної поведінки — своєрідні «мутації» культури, що дали змогу не лише пристосовуватися, а й змінювати структуру природного середовища. Збирання й добування перетворилися на продуктивну діяльність. Цей перехід від простого споживання до виробництва став ключовою точкою «неолітичної революції» — такого собі культурно-господарського «соціального ароморфозу». Людська взаємодія з довкіллям поступово набула нової якості: від пасивного пристосування до активної трансформації. Ця якісно нова «праця як виробництво» стала організованою діяльністю, яка знижує ентропію, підвищує рівень впорядкованості природних систем. Це здавна і досі забезпечує не лише підтримку людського життя, а й його розширення відтворення. Власне тому майже не залишилось на планеті простору т. зв. *натури*, тобто первісної, неперетвореної природи. Вся реальність стає все більше окультуреною, включеною в простір людського світу.

Зокрема, кількісне переважання свійських тварин над дикими — яскрава ознака цієї трансформації. Хоча видовий склад скорочується, загальна біомаса зростає. Це означає зменшення біорізноманіття, але водночас — зростання енергетичної концентрації. Паралельно, в царині флори, культивування й агрокультурна диференціація витісняють спонтанне розмаїття. Тварини й рослини стають об'єктами спеціалізованого відтворення, об'єктами господарської інтенції.

Феномен «штучного лісу» також є прикладом такої організації довкілля. Візуально майже не відрізняючись від «дикого» лісу, він усе ж характеризується структурною впорядкованістю, рядністю, ритмом посадки. Така трансформація довкілля (як-от тривале відновлення лісів у Європі після середньовічної вирубки під металургійні потреби) є частиною більш загального процесу перетворення природи на сферу впливу культури. Таким чином, праця — це не лише засіб здобування ресурсів, а й форма духовно-практичної взаємодії з реальністю, де людство виступає активним

суб'єктом трансформації світу. Господарська діяльність постає не як хаотичне споживання, а як упорядкована взаємодія, де рівень організації систем зростає.

Також зазначаємо, що людська праця — це не лише спосіб забезпечення матеріального виживання, а й своєрідна форма духовної практики, у якій відбувається перетворення свідомості, самоперевершення. У процесі праці людина не тільки освоює світ, а й формує себе як особистість — соціальну, етичну, духовну. Вона вчиться мислити, планувати, ставити цілі й реалізовувати їх, а отже, виходить за межі суто біологічного «Я».

У традиційній релігійній оптиці ця екзистенційна сутність праці здавна осмислювалася через символіку «прокляття», як-от у біблійному міфі про вигнання з Едему, де праця постає як доля вигнанця: «У поті чола добуватимеш хліб». Але таке прокляття водночас і благословення: праця стає актом відповідальності й свободи, де ідеальне (внутрішнє) реалізується у матеріальному (зовнішньому) світі.

Подібна інтерпретація праці розширює традиційне уявлення про «духовність» як щось суто релігійно-обрядове. За такої перспективи, будь-яка усвідомлена, вольова, ідеально мотивована трансформація довкілля, у якій особистість виходить за межі своїх імпульсів заради вищих смислів, — є духовною практикою. Тому праця, поруч із молитвою, медитацією чи аскезою, може стати шляхом духовного зростання.

Таким чином, людська діяльність у своїй цілісності містить духовно-практичний потенціал. І саме в цьому — ключ до подальшого аналізу взаємодії релігійної та економічної сутності людини. Бо ж праця — це акт із подвійною зумовленістю. З одного боку, вона спричинена зовнішньою необхідністю — матеріальною потребою в їжі, енергії, ресурсах. І це — зовсім не зневажливий імпульс, адже людський організм, зокрема його нейрофізіологічна складність, вимагає надзвичайно енергоємного забезпечення. З іншого боку, існує ідеальний, внутрішній мотив — потреба в самореалізації, осягненні смислу існування, виконанні екзистенційного покликання.

Цю амбівалентність може бути осмислено релігійною мовою. Чи праця є «сансарою» — циклічним замкненням у колі засобу і мети: їмо, щоби працювати; працюємо, щоби їсти?

Чи, навпаки, вона є можливістю подолати це замкнення — вивести людину у простір трансцендентного, надаючи її зусиллям вищого смислового виміру?

У певному сенсі саме праця ініціювала осмислення світопорядку: релігії, філософії, етичні доктрини, політичні системи — усі вони формували власні уявлення про працю як про частину великого космічного й морального ладу. Людина-господар, людина-творець світу навколо себе, зумовлена не лише практичною необхідністю, а й світоглядною й духовною конструкцією.

У межах цього уявлення й постають етоси господарювання — сформовані в релігійних і моральних системах архетипи трудової поведінки, які впливають на людську діяльність не менше за матеріальні стимули. Вони стають не лише описом, а й нормою: навіщо працювати? що таке добра праця? яким є гідний зарібок? які достаток і багатство є праведними?

І саме ця внутрішня — ідеальна — мотивація розкриває зв'язок між *homo economicus* та *homo religiosus*. Праця постає тут як результат взаємодії між потребою й цінністю, між зовнішнім спонуканням і внутрішнім покликанням.

У другій лекції, матеріали до якої стануть предметом наступної публікації, зупинимося на традиції теоретичних рефлексій із нашого предмета, які протягом останніх двох століть

з'являлися у нашому спільному культурно-інтелектуальному полі. Це не буде повний огляд, однак він стане принаймні тим, про що варто знати вже на мінімальному рівні університетської освіченості. Зокрема не залишаться поза увагою інтелектуальні еволюції в осмисленні ролі культури та релігії в економічному житті, викликані глобалізацією та взаємодією європейської та неєвропейських культур протягом останніх десятиліть. Відповідно, буде представлено низку текстів та авторів, помітних і характерних у цьому сенсі. Йтиметься, наприклад, про:

- становлення релігійно-етичних моделей праці в контексті західного християнства доби європейської Реформації та Нового часу;
- становлення світських альтернативних моделей осмислення трудової етики, що знаменували зародження політекономії як науки;
- соціально-економічну доктрину Католицької церкви, її відповіді на економічні виклики модерності;
- фундаментальний внесок Макса Вебера в осмислення зв'язку між релігією і економікою;
- спроби занурення до православного контексту осмислення праці та господарської етики;
- синтез богослов'я, філософії та економіки у XX–XXI ст., включно з постмодерними «антиекономічними» підходами до економіки та новітніми (чи не зовсім?) ідеями альтернативного розвитку.

Список посилань

- Вебер, М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*. Основи.
- Возьний, К. З. (2010). Економічні вчення буддизму. *Вісник THEU*, 1, 125–132.
- Возьний, К. З. (2012а). Конфуціанство і сучасна економіка: зв'язки, паралелі, суперечності. *Економіка і прогнозування*, 1, 7–19.
- Возьний, К. З. (2012б). Юдаїзм і сучасні економічні доктрини. *Економічна теорія*, 2, 29–42.
- Возьний, К. З., & Возьна, О. К. (2011). Вплив авраамічних релігій на сучасну концепцію економічної побудови суспільства. У *Проблеми формування нової економіки XXI століття: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. Т. 1: Виклики глобалізації та зміни парадигми економічного розвитку* (с. 9–16). Біла К. О.
- Головащенко, С. І. (2014). Конфесійна культура господарювання та досвід українських спроб цивілізаційного вибору. У *Проблеми зовнішньої міграції України та інших пострадянських держав: матеріали засідання круглого столу* (с. 11–14). Сполум.
- Головащенко, С. І. (2023). *Силабус з навчальної дисципліни «Релігійні етоси господарювання та підприємництва»*. НаУКМА. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25735>.
- Головащенко, С. І. (2025). *Силабус з навчальної дисципліни «Релігієзнавство»*. НаУКМА. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25738>.
- Сватко, Ю. (2024). Культурно-символічна картина світу Латинського християнського середньовіччя: власне культурний вимір. Частина II «Культура господарювання. Вступ». *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 14, 51–65.
- Тимчик, О. А. (2014). *Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу*. КНТ.
- Чировський, М. (1994). *Введення до суспільно-господарської науки Церкви*. Ліра.
- Barnett, J. (2015). *Wealth and Wisdom: A Biblical Perspective on Economics*. Global Commerce Network.
- Hobgood, M. E. (1991). *Catholic Social Teaching and Economic Theory*. Temple University Press.
- Nguyen, L., & Stajcic, D. (2006). *Confucianism in Business. A Study of Chinese Management in Sweden*. [Bachelor Dissertation, Kristianstad University. The Department of Business Studies].

References

- Barnett, J. (2015). *Wealth and Wisdom: A Biblical Perspective on Economics*. Global Commerce Network.
- Chirovsky, M. (1994). *Vvedennia do suspilno-hospodarskoi nauky Tserkvy* [Introduction to the Socio-Economic Doctrine of the Church]. Lira [in Ukrainian].
- Hobgood, M. E. (1991). *Catholic Social Teaching and Economic Theory*. Temple University Press.
- Holovashchenko, S. (2014). Konfesiina kultura hospodariuvannia ta dosvid ukraïnyskykh sprob cyvylyzaciinoho vyboru [Confessional Culture of Economic Activity and the Experience of Ukrainian Attempts at Civilizational Choice]. In *Problemy zovnishnoi mihracii Ukraïny ta inshykh postradianskykh derzhav: materialy zasidannia kruhloho stolu* [Problems of External Migration of Ukraine and Other Post-Soviet States: Materials of the Round Table Meeting] (pp. 11–14). Spolom [in Ukrainian].
- Holovashchenko, S. (2023). *Sylabus z navchalnoi dystsypliny "Relihiini ethosy hospodariuvannia ta pidpriemnyctva"* [Syllabus for the Study Discipline "Religious Ethos of Economic Activity and Management"]. NaUKMA. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25735> [in Ukrainian].
- Holovashchenko, S. (2025). *Sylabus z navchalnoi dystsypliny "Relihiieznavstvo"* [Syllabus for the Study Discipline "Religious Studies"]. NaUKMA. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25738> [in Ukrainian].
- Nguyen, L., & Stajcic, D. (2006). *Confucianism in Business. A Study of Chinese Management in Sweden* [Bachelor Dissertation, Kristianstad University. The Department of Business Studies].
- Svatko, Y. (2024) Kulturno-symvolichna kartyna svitu latynskoho khrystianskoho seredniovichchia: vlasne kulturnyi vymir. Chastyna II. "Kultura hospodariuvannia. Vstup" [Cultural-symbolic World Picture of the Latin Christian Middle Ages: the Cultural Dimension Proper. Part II. "The Culture of Economic Management. An Introduction"]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznavstvo* [NaUKMA Research Papers in Philosophy and Religious Studies], 14, 51–65 [in Ukrainian].
- Tymchyk, O. (2014). *Ekonomika ta relihiia: teoriia i praktyka vzaiemovplyvu* [Economics and Religion: Theory and Practice of Mutual Influence]. KNT [in Ukrainian].
- Weber, M. (1994). *Protestants'ka etyka i dukh kapitalizmu* [Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism]. Osnovy [in Ukrainian].
- Voznyi, K. (2010). Ekonomichni vchennia buddyzmu [Economic Doctrines of Buddhism]. *Visnyk TNEU* [Bulletin of TNEU], 1, 125–132 [in Ukrainian].
- Voznyi, K. (2012a). Konfucianstvo i suchasna ekonomika: zvizky, paraleli, superechnosti [Confucianism and Modern Economics: Connections, Parallels, Contradictions]. *Ekonomika i prohnouzuvannia* [Economy and forecasting], 1, 7–19 [in Ukrainian].
- Voznyi, K. (2012b). Yudayizm i suchasni ekonomichni doktryny [Judaism and Modern Economic Doctrines]. *Ekonomichna teoriia* [Economic Theory], 2, 29–42 [in Ukrainian].
- Voznyi, K., & Vozna, O. (2011). Vplyv avraamichnykh relihiï na suchasnu koncepciiu ekonomichnoi pobudovy suspilstva [The Influence of Abrahamic Religions on the Modern Concept of the Economic Construction of Society]. In *Problemy formuvannia novoyi ekonomiky XXI stolittia: materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Vol. 1: Vykylyk hlobalizatsii ta zminy paradyhmy ekonomichnoho rozvytku* [Problems of Forming a New Economy of the 21st Century: Materials of the IV International Scientific and Practical Conference. Vol. 1: Challenges of Globalisation and Changes in the Economic Development Paradigm] (pp. 9–16). Bila K. O. [in Ukrainian].

Serhii Holovashchenko

ECONOMIC ETHICS IN A WORLDVIEW CONTEXT: INTRODUCTION. PART I. LABOR AS A META-PROBLEM OF HUMAN EXISTENCE (Materials for the Course "Religious Ethoi of Economic Activity and Management")

This article presents materials for the introduction of the author's course exploring the interplay between the religious and economic dimensions of human existence, and the influence of spiritual factors on economic activity. It examines the nature of economic life and the corresponding forms of productive labour as defining features of Homo sapiens, driven by the need for resources to sustain the exceptionally high energy demands of the human nervous system. The revolutionary shift from spontaneous interaction with the environment to economically organized production — further developed through industrial and post-industrial forms — created prospects not only for survival but also for virtually unlimited growth and reproduction of human society. Through production, humans have developed a unique way of interacting with nature, transforming the surrounding environment into part of culture. Drawing on several case studies, the article illustrates how economic activity can reduce entropy in local systems, thus enhancing their organization. Labour is considered not merely a physical process but also a spiritual practice — a means of self-transformation and of shaping the world. In this way, work becomes an act that unites the material and the ideal; it stands as a unique form of human engagement with nature that has both material and spiritual dimensions. Labour's dual nature ensures material survival while also shaping the inner, ideal world of individuals. This duality makes labour a "meta-problem" of human existence, connecting economic, social, ethical, and religious aspects. Across different cultures, unique conceptions of work and economic life have emerged, rooted in religious and moral frameworks. This has given rise to diverse "ethoi of labour and economic life," which are universal in essence but culturally and historically distinct in practice. Such complexity underscores the continuing relevance of studying this topic.

Keywords: Religious Studies, Religion and Economics, Teaching Methodology, National University of "Kyiv-Mohyla Academy".

